Людмила Іваннікова

УДК 398.2

"ЯК МОСКАЛЯ У ШОРИ УБРАТЬ": ФОЛЬКЛОРНІ СЮЖЕТИ XVII–XXI СТ. ПРО КОЗАЦЬКУ "ТРИКСТЕРІАДУ"[1*]

У статті простежено динаміку функціонування окремих сюжетів в усній традиції Півдня України від першої їх фіксації (І половина XVII ст.) аж до нашого часу. Для аналізу вибрані найбільш популярні сюжети легенд і переказів про кмітливість і хитрість козаків. Методом порівняльного текстологічного аналізу різночасових записів автор розкриває такі явища, як трансляція фольклору і трансмісія фольклору, міжжанрова дифузія, а також спостерігає процес фольклоризації окремих літературних текстів.

Ключові слова: Південь України, козацький фольклор, функціонування фольклору, фольклоризація текстів.

Lyudmyla Ivannikova. "How to make a fool of a Muscovite": adventures of Cossacks in the folklore plots of the 17th–21st centuries about Cossack stories adventures

The author follows the dynamics of the functioning of some plots in oral tradition of the South of Ukraine beginning from the first records of them (first half of the 17th century) until now. The most popular plots of the legends and narrations about savvy and cunning of Cossacks have been chosen for analysis. Within the method of the comparative textological analysis of records from different times, the author discloses such phenomena as translation of folklore, transmission of folklore and intergenre diffusion as well as follows the process of folklorization of some literary texts.

Key words: South of Ukraine, Cossack folklore, folklore functioning, folklorization of literature.

Починаючи із XVI ст., Запорозька Січ та її мешканці як носії унікальної субкультури приваблювали увагу різних спостерігачів, котрі, крім географічних, робили цікаві етнографічні описи, що висвітлюють побут, звичаї, традиції й ритуали козаків. До таких записувачів належать Еріх Лясота (бл.1550–1616), Гійом Левассер де Боплан (бл.1600–1673), князь Симеон Мишецький (1700–1760), архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський) (1726–1807), Олександр Рігельман (1720–1789), Василій Зуєв (1751–1794), Михайло Антоновський (1759–1816) та ін. Збираючи антропологічні й етнографічні матеріали, топографічні дані, вони одночасно фіксували й фольклорні зразки, топоніми, антропоніми, вірування та уявлення, ритуальні діалоги тощо. Серед найпоширеніших фольклорних сюжетів фіксувались перекази про різні географічні об'єкти, про заховані запорозькі скарби, про козацькі ради, про смертну кару на Січі. Зазвичай творцями й носіями цих фольклорних наративів були самі запорозькі козаки.

Цікаво й інше: зафіксовані в XVII – XVIII ст. фольклорні сюжети з'являються й у записах кінця XIX – початку XX ст., до того ж у більш розгорнутому вигляді, наповнені численними художніми деталями. Тож мета статті – простежити динаміку функціонування окремих сюжетів в усній традиції від першої їх фіксації аж до нашого часу; зокрема, ми обрали найбільш популярні сюжети про кмітливість і хитрощі козаків.

Один із них про те, як запорожці обдурювали турків, щоб вийти у відкрите море. Цей сюжет має історичну основу – у ньому фольклоризувалась народна пам'ять про морські походи запорожців. Із нашого погляду, найближче до історичних реалій стоїть розповідь Боплана: "Спорядившись ось так, вони спускаються до Борисфену, їхні човни тримаються так близько один до одного, що майже торкаються веслами. Турки звичайно бувають попереджені про

[1*] Цей термін уживаємо умовно. Сюжети про трикстерів мають міфологічне походження й відомі ще з античних часів. В українському фольклорі набув поширення тип кмітливого та хитрого героя в соціально-побутових казках і анекдотах. В історичних легендах і переказах часто наявний сюжет про запорозькі хитрощі, який і став предметом нашого дослідження [Див.: 2, 35-37; 8, 143-144].

похід і тримають у гирлі Борисфену напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти з лиману. Але козаки хитріші, вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком[1*] і переховуються в очеретах, які тягнуться на 2-4 льє вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож задовольняючись чеканням на них (козаків) у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили (взагалі), то по всій країні здіймається тривога, досягаючи (самого) Константинополя" [1, 72].

Не виключено, що Боплан скористався якоюсь фольклорною версією, бо вже Ізмаїл Срезневський у "Запорожской старине", у третьому розділі частини I додає: "Турки не одними галерами, нарочно для сего посылаемыми, – по словам Боплана, – удерживали козаков от выхода в Черное море, но имели на устье Днепра несколько крепостей, снабженных пушками, о чем упоминают многие летописцы. Хитрые козаки для выхода в море избирают ночь самую темную, пред новолунием" [4, 114]. Сам Срезневський уважав усі ці факти малоймовірними [4, 116].

Опис Боплана належить до 30 – 40-х рр. XVII ст. Через сто років на Січ потрапив інший військовий інженер, російський князь Симеон Мишецький. Тут же, на Січі, він розпочав і 1740 р. закінчив свій нарис "История о козаках запорожских", опублікований аж 1847 р. Осипом Бодянським [5]. Це, власне, усна історія Запорозької Січі, розказана самими козаками та січовою старшиною, вона дуже багата й на фольклорні матеріали.

Саме С. Мишецький фіксує фольклорну версію досліджуваного сюжету, яка потім варіювалася в записах XIX ст. У його запису з'являються залізні ланцюги, перетягнуті через Дніпро, і гармати, спрямовані на Дніпро з обох берегів: "У турков имеются по Днепру-реке славные города, Кизикермень и, против оного, Тавань-город, лежащий на острову Днепра, и на устье ж острова того был город Ослан, и от того Кизикерменя до Тавань-городка, чрез Днепр, бывали цепи железные перетянуты, дабы никто из неприятелей ночью пройтить не мог, також и от Ослана чрез Конскую реку до Крымской стороны. А посреди оных рек ставлены были ворота, и когда кто поедет, то турки все могут разбить" [5, 7].

Далі йдеться про те, до яких хитрощів удаються козаки, щоб обдурити турків і вийти в море: вони спускають поперед себе товсте гільчасте дерево, котре перше приймає на себе постріли з гармат, а далі, під прикриттям ночі, пропливають самі, не зазнаючи шкоди: "И оные запорожские козаки прохаживали по ночам таким вымыслом: не доезжая оных городков, вырубят дерево толстое со всем прутьем и ведут пред собою, и как будут приезжать ко оным городкам, то въедут в речку Космаху ночью, которая идет близ Кизикерменя у Очаковской стороны, и пустят оное дерево к тем цепям, и как то дерево в цепи ударит, то из пушек и пойдет пальба, и как из тех пушек выпалят, которые на цепи наведены, то оные вдруг и пройдут мимо тех городов, а турки хотя по проезжающим из ружья палили, однако их не могли удерживать, а в иные времена тако бывало, что козаки сквозь проедут, а турки о том и знать не будут" [5, 7].

Через півтораста років після запису С. Мишецького, 1887 р., на о. Хортиці зафіксував знову цей сюжет історик Яків Новицький. Він має назву "Як запорожці перехитрили Потьомкіна" й перенесений народною уявою в інші історичні реалії – останню третину XVIII ст., а саме, 1775 р., тож набув нового змісту, пов'язаного з ліквідацією Запорозької Січі. Саме тому в ньому фігурують уже не турки, а князь Григорій Потьомкін, фаворит Катерини II, що був причетний до цієї події.

[1*] Поки не настане молодий місяць (перша чверть), ночі справді абсолютно темні. – *Л. І.*

Суттєво змінилась і мотивація запорожців: тут уже йдеться не про морський похід і не про вихід у відкрите море, як у попередніх варіантах, а про втечу козаків за Дунай. Відповідно змінилися й персонажі сюжету, і його предметний код: замість турків фігурують москалі, замість ланцюгів – канати із дзвониками, замість одного гіллястого дерева – півсотні дубів. Однак зберігається серцевина, тобто основна формула сюжету: щоб обдурити москалів, запорожці спускають на воду спершу гіллясті дуби, по яких ті гатять із гармат, а потім пропливають безперешкодно на човнах. Традиційно все відбувається дуже темної ночі: "Як зруйнував Потьомка Січ, запорожці давай смолить байдаки та дуби, давай тікать в Турещину. Довідався Потьомка та й каже: "Ну, скурві сини, коли ж ви так, так я ж вам ось як"… Звелів він нижче Никиполя натягти канати од берега до берега і поначеплять дзвоники, а на Дніпро понаводить пушки. Думка, бач, була така: як тікатимуть запорожці вночі, – дзвоників не минуть, – тут їм і гак. Ждуть ночі москалі, ждуть і запорожці. Стало вечеріть, – запорозький ватажок і каже: "Рубайте, хлопці, гільчасті дуби та будемо рушать". Зрубали з півсотні дубів, пустили в Дніпро за водою, а сами посідали на байдаки і попливли тихенько. Темна була нічь! Опівночі допливли дуби до канатів, а дзвони зразу: дзелень! дзелень! дзелень!.. Москалі до пушок та з обох боків – бух! бух! бух!.. Як випалили заряди, ватажок і каже: "Ну, хлопці, тепер за весла та пора і веселої заспівать"… Затягли запорожці веселої і покрили Дніпр байдаками. Немало їх і пішло під турка – дванадцять тисяч" [7, 285].

Про те, яким популярним був цей сюжет наприкінці XIX ст., свідчать записи фольклориста Порфирія Мартиновича. Хоч вони й здійснені на Полтавщині, у містечку Вереміївка Золотоніського повіту, однак за тематикою й походженням належать до запорозького фольклору. Народний оповідач зауважує, що у Вереміївці жило багато запорожців, тих, що "з Січі позаверталися" [9, 228]. Тож не дивно, що варіант П. Мартиновича близько споріднений із варіантом Я. Новицького, в окремих випадках навіть повторює певні словесні формули. Щоправда, події в ньому ще більше гіперболізовані: козаків утекло "під турка" вже не дванадцять, а сорок тисяч, по них же стріляло сто гармат. Крім того, замість гіллястих дубів козаки спускають Дніпром човни, наповнені камінням і землею: "Та дожидають ночі. Дождались. Як узяли ночної доби у судна убіраться, а військо та десь через Дніпр перекинуло цеп, – (він казав і де, та не згадаю, а по сей бік порогів), а ніч темна – і вони думали, шо запорожець дурень – не вмітиме, як пройти. І вирештували через цеп більш як сто пушок; думка в них така, шо як то́ргне запорожець судном у цеп, то вдарить із пушок, шоб його там затопить. Так не такі ті й запорозьці були: возьмуть судно порожнє та нагрузять його землею, та камінем, та ще чим, та й пустять за водою, щоб через цеп то́ргнуло. То судно торгне цеп, а вони тоді з пушок і завалять. – Військо думає, що то судно із запорозьцями. То москва як вистрелить із пушок, а запорожці вже тім часом і проскакують за цеп. Там уже за цепом нема того, що страшно запорожцеві. То таким побитом усі живими й проскочили (сорок тисяч), та до турка і втекли у Турещину" [9, 224].

Тематично споріднене з попередніми оповідання колишнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа про те, як козаки обдурили генерала Текелія. Воно вперше зафіксоване у 20-х рр. XIX ст. і практично не має варіантів у пізніших записах. Але от що цікаво. Корж як очевидець розповідає про реальні події 1775 р., коли після зруйнування Січі та арешту старшини запорожці таємно втікали "під турка". Немає сумніву в тому, що не лише він один був очевидцем цих подій і не єдиним, хто оповідав про них. Наративи про кмітливість та хитрість козаків, яку вони виявили щодо генерала Текелія, тривалий час взаємодіяли з усною традицією запорожців і з наявними в ній давніми сюжетами

та мотивами. Отже, й не дивно, що на кінець XIX ст. (саме тоді були здійснені записи П. Мартиновича та Я. Новицького) з'явилися такі усталені тексти про втечу козаків за Дунай. Ми не можемо стверджувати, що оповідання Коржа було прототекстом для них, однак упевнені, що воно стало цінним творчим матеріалом, подарувало нове історичне тло для давніх традиційних сюжетів. Про це свідчать також і окремі словесні формули, і ще деякі подробиці сюжету, вирізнені далі курсивом. Ось зміст оповідання Коржа.

Після вивезення до Петербурга кошового Калнишевського та писаря Глоби московське військо на чолі з генералом Текелієм порядкувало в Січі. Усвідомивши, що сталося, запорожці стали "думи думать да гадать, як би москаля у шори убрать, а самим десь дальше мандрувать" [11, 51]. І придумали от що. Зібрали 50 чоловік і послали до Текелія з хлібом-сіллю і проханням видати їм дозвіл (один на всіх) для виходу на заробітки, "бо ми будемо купи держатися і нікуди не порозпливемося". Також вони прикинулися зовсім безпомічними, мовляв, "гола сірома", нема ні сорочки, ні штанів, та ще й подушне треба платити. Текелій розвеселився й велів видати їм такий дозвіл. Одержавши квиток, запорожці зібралися "з усією своєю амуніцією і харчовими клунками, *таємно вночі посідали на човни*, і не лише ті 50, *а всі, скільки їх могло поміститися, "может быть до 1000 человек и зашумели вниз до Тилигула*" [11, 52]. Через кілька днів прийшла до Текелія нова партія козаків і, одержавши дозвіл, учинила так, як і попередня. Побачивши, що хитрість удалася, третього разу вирушила до Тилигула й решта запорозького війська. Так уся сірома з усіх *40 куренів* утекла "під турка", "крім сліпих, кривих і старих". Побачивши, що на Січі майже нікого не залишилося, офіцери розповіли Текелієві про всі хитрощі козаків. Генерал схопився за голову, та було вже пізно. Коли ж у гніві викликав він курінних отаманів, то ті звинуватили його самого в тому, що Січ порожня [11, 48-54].

Не поступається за популярністю наведеному зразку легенда про гостювання запорожців у цариці Катерини. Вона теж має кілька варіантів сюжету: 1) цариця пригощає козаків борщем і подає неймовірно довгі ложки (найпоширеніший); 2) цариця пригощає сметаною; 3) запорожці п'ють чай у палаці Катерини; 4) запорожці вдаються до юродства, щоби принизити царських міністрів.

Головна ідея цих наративів показати перевагу простих козаків та січової старшини над пихатим панством, над самою імператрицею, котра зруйнувала Січ. Завдяки своєму розумові та винахідливості запорожці знаходять вихід із будь-якої ситуації.

Розглянемо окремі варіанти. Найпопулярнішим і найбільш поширеним був сюжет про пригощання великими ложками. Записи, здійснені в різний час різними збирачами на досить віддалених територіях, свідчать про те, що це був досить сталий текст, котрий варіювався залежно від ситуації й навіть змінював свої жанрові ознаки, – від історичної легенди до анекдоту. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти записи Григорія Надхіна та Дмитра Яворницького. Запис Надхіна дуже редукований, авторський текст переказаний російською мовою. Запис Яворницького розлогий, містить багато подробиць, складається з кількох сюжетних ліній. Ключова з них – дотепне вирішення проблеми з ложками.

"Когда посадили их за стол, подали им огромные ложки с ручками в аршин длины, заранее торжествуя: как то эти хохлы будут ухищряться, носить ими себе суп ко рту.

– Еге, панове! – говорили запорожцы меж собой, показывая на ручку, – Держально чимале! Ану, пане брате, ти мене, а я тебе: агу маленькій! – сказали они сосед соседу за столом. И продолжая насмешку сами над собой, чем

самая насмешка обессиливалась, стали кормить друг друга, как кормят матери иногда своих ребят" [6, 19].

Сюжет Яворницького дуже розгорнутий. Потьомкін доніс цариці, що в неї є народ, який не платить податки. Цариця покликала їх до себе, щоб підпорядкувати московському війську. Запорожці одягають найкращу одежу, а зверху прикриваються найгіршою, яку знайшли. Побачивши їх, цариця вирішила: "Давай я з них посміюсь". Але в першому ж діалозі зазнає поразки ("Звідкіля ви, дітки?" – "Із Низу мамо". – "А де ж той Низ?" – "Та там, де кінчається верх"). Після того велить зготувати їм обід, але запорожці відмовляються від царських страв та просять зготувати їм тетерю, рибу та ситу́. Після цього розпочинається епопея з ложками. "Помолились вони Богу, посідали за стіл, коли дивляться, за столом нема ложок. "Що ж це воно таке? Дайте ж нам хоч одну ложку на всіх! Хіба у вас їдять жменями?" Принесли їм ложки, коли вони до тих ложок, а воно ложки не ложки, по півтора аршина кожна. Сказать би кії? Так ні, не кії, а здаєтця ложки" [3, 329]. Лише отаманові кошовому подали "чудну" срібну ложку, але він одразу попік нею губи й тоді взяв з кишені корячок дерев'яний та почав їсти ним. Наступна частина тексту буквально перегукується окремими формулами із записом Г. Надхіна: "Еге, панове, – забалакали тоді вже козаки, – як же цими ложками їсти? *Держальця у їх таки чималенькі*?" – "Та як? Давай годувати один другого через стіл". – "І то правда! Давай!" То так сидять та один другому через стіл і подають: ти сидиш протів мене, мені й подаєш, а я сидю протів тебе, тобі й подаю <…> От один їв-їв, а далі й каже: "Що це воно, панове, за ложки такі?" – "Та це ж ті, що мате дітей годує та приговорює: "*агу, маленькі*!.." Тут один зовсім було улопався, так другий його підправив…Здивувалась тоді цариця і одійшла собі геть" [3, 329].

У варіанті, записаному Я. Новицьким у с. Кушугумівка Олександрівського повіту, запорожці годують один одного по колу: "Потім діждались обіду. Цариця давай у їх ума вивідувать. Принесли здоровенний полумисок борщу з бараниною. Сіли вони кругом стола і тіко шо повиймали з кишені свої ложки, аж ось несуть і царські ложки в сажень довжиною. Зглянулись вони і давай браться за ті ложки, заходилися біля борщу. Петро підносе Пашкові, Пашко Харькові, Харько Дмитрові, Дмитро Гордієві, Гордій Онопрієві – аж курить" [7, 308].

Повністю зредукований цей сюжет у запису П. Мартиновича, здійсненому на досить віддаленій від ареалу його активного побутування території. Однак і тут зберігається ключова формула "то я беру та тобі даю": "Катре! – Ото вже впьять запорожці. – Катерина! Навари нам галушок!" – "Хорошо, хорошо!" Вона там чи скоро, чи не скоро – подали ложки в аршин держак, шоб до рота не доніс і печать положила, шо нельзя ж посунуть ближче. Отак вони посідали один против одного – то я беру, то тобі даю, отак я вам, а ви мені – та й понаїдались" [9, 261].

На думку про те, що цей сюжет виник ще в лоні Запорозької Січі, до її зруйнування, наштовхує його фіксація на території Задунайської Січі Хведором Вовком приблизно 1882 р. Не виключено, що він примандрував туди разом з утікачами-запорожцями. Текст іще більш редукований, ніж записаний на Полтавщині: "Багато розказують, та таке Бозна-що. Ото начебто Катерина запорожців на обід заклика́ла та звеліла подавати їм довгі ложки, думає: як то вони їстимуть тими ложками? А вони тиї ложки побрали та й почали один одного через стіл годувати" [12, 582]. Отже, як бачимо, найповніша версія зберігається на автохтонній території.

Наскільки актуальним для мешканців Південної України був цей сюжет, свідчить і поява його рецепції в топонімічних легендах і переказах.

Перепливши влітку 1883 р. Дніпрові пороги, Д. Яворницький в одній зі скель виявив заглибину у величезному гранітному камені, яка в народі називалась Запорозькою Миской і справді була схожа на миску. У діаметрі вона була більше трьох метрів, а глибиною в півтора метра. Учений припустив, що цю "миску" міг вибити у скелі твердіший камінь унаслідок виру води. Але дідусь, що супроводжував його, був упевнений в іншому:

"– Чого ж ця миска зветця запорожскою?

– Та того, шо із неї їли запорожці.

– А як же вони їли із такої миски?

– Та так, мабуть, як їли у цариці в Петербурсі… Посідали один протів одного, та через миску і годуются: цей того, а той цього" [3, 129].

У варіанті, записаному Я. Новицьким у Катеринославі, цариця, аби поглузувати із запорожців, вирішила пригостити їх сметаною, сподіваючись, що вони замарають свої довгі вуса. Та запорожці й тут перехитрили збиткувальницю. Подія, за свідченням оповідача, відбулася не в Петербурзі, а саме в Катеринославі (тодішній Половиці) під час подорожі Катерини II на Запорожжя влітку 1787 р. "З Койдаків поїхала в Половицю, а там жили самі запорожці. "Дай, – каже, – посміюсь над ними". Вибрала десять чоловік, саміх усатішіх, посадила за стіл і каже: "Дайте їм сметани". Поставили дві здоровенні миски. Запорожці морг один на одного, потім кажуть: "Вели нам, мамо, перше подать польової сметани, шо Божа бжола наносила, а тоді поїмо і цю". – "Добре, – каже, – подайте їм миску меду!" Виїли вони той мед, понамазували вуси, позакручували їм за вуха і давай стьобать сметану. Настьобались – і вуси сухі. Глянула на їх Катерина і каже: "Молодці ви, запорожці, вас нічим не проведеш!" [7, 254-255].

На прикладах легенд про взаємини запорожців із царицею Катериною можна спостерігати цікаве явище т.зв. міжжанрової дифузії, коли досить розлогий наратив, що його в кожному випадку дослідники фіксували й використовували як історичну легенду (записи Д. Яворницького входять до двотомної праці "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" (1888), а записи Г. Надхіна – до історичної розвідки "Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи" (1877)), складається з кількох окремих сюжетів, об'єднаних лише тематично, котрі в народі могли функціонувати як анекдоти. Так, записи Д. Яворницького і Г. Надхіна включають два таких анекдоти: про обід у цариці та про підслухану й розвінчану запорожцями розмову царських генералів. Запис Я. Новицького із с. Кушугумівка поєднує анекдотичні сюжети про те, як козаки пили в палаці цариці чай та як обідали, запис П. Мартиновича – це комбінація сюжетів про обід, про розвінчання міністрів та про викрадення персня в царської дочки.

Легенда ж, записана Д. Яворницьким, включає цілу низку анекдотичних сюжетів, що виявлені в дотепних діалогах запорожців із царськими генералами та самим Григорієм Потьомкіним (Нечосою). Для прикладу наведемо один із них. Січовик, делегований до Петербурга, увійшовши до Потьомкіна, каже: "Ось тобі, батьку, цидулка від пана кошового!" – "Яка така цидулка?" – "А так, цидулка та й годі!" – "С ким ти прийшов?" – "А так, не с ким, сам с собою!" – "А до кого прийшов?" – "Та до Грицька Нечоси!" – "Шо ти за дурак такий? Хіба там на Січі умнійшого не було, шо мені такого дурня отрядили?" – "Та були, батьку, так умнійших відіслали до умних, а мене до тебе!" [3, 330].

Лише цим можна пояснити таку разючу спорідненість віддалених географічно і хронологічно записів. Для прикладу порівняймо записи Г. Надхіна і Д. Яворницького.

У Надхіна:

“И где этот глупый народ родится?” – спросил кто-то по-французски, думая, что депутаты не поймут. – “Где? Разумеется, в их там лихой Хохландии”, – был ответ другого придворного. Пародируя этот разговор меж собой, один запорожец сказал как бы с удивлением, продолжая есть похлебку: “Ай, ай, ай! Сколько панов!” Другой заметил: “Да все якії великії да розумниї”. – “І где сі пани родятся?!” – спрашивал первый. – “Родятся в Петембурсі та в Москві!” – “А где ж вони умирають?” – “В Сиберії та в Камчатці”. Насмешники прикусили язык и не посмели нападать больше на умирающих львов” [6, 19].

У Яворницького:

“Зостались одні тілько генерали та князі: сміютця вони з тих запорожців. “І де цей дурний народ нарождаєтця?” – пита один генерал у другого чи там по-німецькому, чи там по-хранцузському. “А де? У Хохландії” – одвіт дає другий. А запорожці все те добре розуміють, бо вони хоч з виду і такі собі були, а на разні язики уміли балакати. “О-е-ей, скілько панів!” – забалакав один. “Та все розумні та великі!” – підхопив другий. “І де вони родятця, пане-брате?” – спитав третій. “Та де? У Петенбурсі та в Москві”, – одвітив четвертий. “А де вмирають?” – пита п’ятий. “У Камчатці та в Сібірі!” – гукнув шостий. Повтікали тоді й генерали і зостались запорожці одні” [3, 329].

У легенді, записаній П. Мартиновичем, козаки дякують цариці за обід латинською, грецькою, німецькою, французькою, італійською та російською мовами, за що здобувають сподівані привілеї [7, 187-190]. Тут же, як і в записах Я. Новицького, яскраво розвинений мотив про юродство запорожців, до котрого вони вдаються, щоб завоювати прихильність цариці та продемонструвати свою перевагу над її генералами та міністрами і, зрештою, досягти мети приїзду. Для цього вони звершують певні дії, що нагадують учинки казкових героїв: перебираються в драну одежу, удають із себе божевільних (дурнів), ігноруючи суворі правила етикету, виявляють зневагу до пихатих співрозмовників: замість дипломатичних переговорів, б’ють воші в пазусі та просяться “надвір”, під час обіду оплакують варену рибу, яка нібито знала покійного батька, що втонув у річці [9, 187-189], висміюючи незрозумілі їм правила застілля, наприкінці обіду перевертають догори дном полумисок із-під борщу, на який складають баранячі кістки [7, 308] тощо. В одній із легенд проголошують на честь Катерини тост, що принижує її до рівня простої баби: “Будь здорова, Катре, як корова, а обширна як земля”. За таку фамільярну поведінку цариця прирікає їх на розстріл, але завдяки характерництву вони уникають смерті [9, 260-261]. Вражає й казковий мотив перевтілення запорожців унаслідок переодягання: “Повбирались запорожці, понадівали на себе саме найдорогше плаття, яке у їх було, зверх понапинали саме найсквернійше, яке тілько найшли у себе, та й поїхали <…> Тоді як поскидали з себе кожанки, то так, усі хороми царські і засяяли від їх одежі” [3, 328, 329].

Не відхилилась від традиції й сучасна фольклорна проза, зафіксована на початку XXI ст. Тож насамкінець розглянемо унікальний приклад фольклоризації літературного тексту, до якої вдалися мешканці села Сурська Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської обл., заснованого колишнім запорожцем Микитою Леонтійовичем Коржем. Усні оповідання М. Коржа були записані в кінці 1820 – на початку 1830-х рр. та опубліковані 1842 р. 2009 р. Наукове товариство ім. Я. Новицького, що при Запорізькому національному університеті, організувало археографічну експедицію до цього села, у ході якої з’ясувалося, що рід Коржів і досі ведеться в Михайлівці; респонденти показали навіть місце, де було дворище запорожця. Але джерелом оповідей стала книжка “Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича

Коржа", переписана односельцем у бібліотеці [10, 40, 102-103, 149, 181, 264]. Цікаво, що фольклоризувались не розповіді Коржа про історію села або про життя і звичаї січовиків, а річ цілком другорядна: посторінкова примітка записувача. У ній ідеться про те, як Корж ходив до Москви, щоби здобути царську грамоту на землю під Михайлівку, котра б допомогла уникнути закріпачення села. Не знаючи, як потрапити до палацу, Микита Леонтійович знічев'я міряв поясом цар-гармату в Кремлі [10, 130, 149, 163, 164]. Ось текст цієї примітки: "По случаю пребывания своего в Москве Корж рассказал многие о себе весьма забавные анекдоты. Например, по природному любопытству своему он вздумал там вымерять всем известную самую большую в Кремле находящуюся пушку. И так, взяв веревку, несмотря ни на холод, ни на глубокий тогдашний снег, к ней и отправился. Но, добравшись, когда начал пушку мерять, тотчас усмотрен был караульными солдатами, взят и отведен на гаубвахту. Приняв его за соглядатая [вивідувача, шпигуна. – *Л. І.*], тут делали ему разные допросы. Из всех, однако ж, опытов когда открылось, что он не другое что, как простой запорожский козак, остроумный впрочем и замысловатый, тогда сомнение обратилось в общий смех, через который Корж известен сделался и другим в Москве местам и лицам, к немалой пользе касательно пребывания его там" [11, 8].

Та носії традиції розгледіли в цьому тексті типологічно споріднений із вищенаведеними сюжет про кмітливість запорожців, характерний для цієї території, уловили ідею, яка зближує Коржа з героєм фантастичної казки, котрий завдяки неординарним учинкам досягає бажаного: потрапляє в палац до царя та здобуває його прихильність. До речі, нотатка записувача про те, що Корж "рассказал многие о себе забавные анекдоты", підтверджує наше припущення, що подібні наративи справді функціонували як анекдоти.

Цікаво простежити процес фольклоризації примітки арх. Гавриїла в усній традиції села Михайлівки. Так, Суховій Григорій Григорович, 1923 р.н., весь час апелює до першоджерела – літературного тексту: "Читав за Михайлівку, тут кніга, та вона десь-то є <…>. Корж був такий дідок, дід старенький був. Добраться до пана треба було якось, там пишеться… Так треба ж було попасти до пана. Зібрались же люди, прошеніє там написали… І цей дід старенький, пишеться, пішов до пана. Туди зразу так не попадеш, а там охрана… А там пушки стояли, і він пішов обмірять пушку, а тут охрана підскочила, забрали його. *А йому ж так треба було, ну шо він обміряє пушки і до пана* [курсив наш. – *Л. І.*] Ну, а він там навколішки став з прошенієм, шоб виділили землю" [10, 130].

Як бачимо, Г. Суховій, котрий сам читав книжку, мало відступає від прототексту, однак уже він змінює мотивацію вчинку Коржа: "а йому ж так треба було"; тобто зі спонтанного він стає цілеспрямованим. Інший оповідач, Червоний Василь Антонович, 1924 р.н., хоч і посилається на книжку архієпископа Гавриїла, та з усього видно, що він її вже не читав, а скористався інформацією "із других рук", яку надали йому односельці. Його розповідь уже цілком наближена до традиційних наративів: "А отам у нас єсть, як по трасі їхати, остановка – Корж <…>. Слухай, так у нього єсть книжка – *це його діда*. [Насправді ж походження її інше. – *Л. І.*]. Дєд ходив у Москву до царя, щоб оце село назвати на ім'я Михайло. А річка протікає Сура. Ну так же до царя не попадеш. *Це я те, що розказували з книжки*… Цей дєдушка зібрався до царя, а не пускають, і він… А там стояла пушка. Він взяв десь таку палочку рівненьку і пішов міряти, шо вона їм сто год не нада. І його арестували і повели до царя. Ну, коли повели до царя, став же цар розпитувати… – Ну, це як казка! – [репліка дружини В.Червоного. – *Л. І.*]. – Не казка це, настояща правда, да! І він, значить, каже:

“Оце я з таким прошенієм до вас!” <…> І ото по його розрішенію (а цар був Михайло), оце назвали село Сурська Михайлівка, бо річка Сура” [10, 149].

Та якщо два попередні наративи виявляють лише окремі елементи фольклоризації, то наступний цілком інтегрований в усну традицію шляхом використання всіх її художніх засобів – формул, мотивів, сюжетів. Читаючи цей текст, спостерігаємо, як кумедний випадок із життя реальної особи під впливом традиції й фольклорної свідомості поступово перетворюється на типовий казковий сюжет: у певної спільноти є певна проблема, герой збирається (або його делегують) до царя, щоб вирішити її; прийшовши до столиці, він стикається з певними труднощами, що перешкоджають йому потрапити в палац; герой виявляє певну кмітливість, здійснює дивовижний учинок, яким привертає до себе загальну увагу; цар бачить у вікно дивака й сам наказує привести його до себе (зазвичай, царі люблять блазнів, тож і вчинки Коржа теж сприймаються як блазнювання); герой дотепно роз’яснює царському посланцеві свій учинок; героя приводять до царя, й він викладає прохання; цар дає незвичайне завдання, з яким герой успішно впорався; герой отримує бажану грамоту й довічну протекцію царя. Як бачимо, над виконавцями вже не тяжіє літературний прототекст, вони повністю підвладні оповідальній традиції свого села й регіону.

Цей унікальний наратив записала історик Надія Швайба 6 червня 2009 р. від двох оповідачів, подружжя Ніни Федорівни (1928 р. н.) та Миколи Семеновича (1923 р.н.) Різників. Уважаємо за доцільне подати запис повністю:

“Поки, мабуть, село оце началося, ото ж поки той Корж, знаєте ж, як він ходив до царя?

Ну не хотіли, щоб село було кріпацьке. Чоловік один у нас вирішив піти у Москву до царя, щоб випросить у царя, щоб село не було кріпацьке. Кріпосного права щоб не було тут. Ну пішов він. Дійшов до Москви. Доїхав же ж, ну, де йшов, де, може, й повз рачки [сміється] – хто його знає! Ага. Прийшов у Кремль, іще зашов він! У Кремль. Я тоже ж була у Кремлі, тож великі оті шари [ядра. – *Л. І.*], пушки стоять! Це ще не знаю, Боже мой, коли воно було діло, за царя ще. Ага. Штани отож у його такі – шаравари, красні, з кантами синіми, мотузка… А вже як де він ту мотузку взяв і ходе міряє… Скіки ж оцього шару, а тоді мотузку складає, щоб дома ж помірять, скіки в діаметрі той шар <…> Ну і ходив же він, міряв, міряв, цар глянув у вікно, каже: “Шо то за чудак? Ану приведи його до мене!” А прийшов же той, шо цар послав його, та каже: “Шо ти тут робиш?” – “Та, – каже, – міряю, чи у мій карман влізе” <…> Ядро оце, ага. Він тож пішов, цареві і каже <…>. А він тоді каже: “Царь зве тебе до себе”. Іде… Ну, царь отож розпитує: так і отак. Він каже: “Я отак прийшов з Дніпропетровської губернії <…>, з отакого району. <…>” І став на колінки. “Я хочу просить вас, царя, і од усієї громади, шоб село не було кріпосне, шоб ми хазяйнували самі”… Понімаєте? Ага, ну він каже… [Уточнює у чоловіка]. Це царь казав, шо скіки за день плугом об’їдеш? [Микола Семенович]. – Угу! Од схід-сонця до захід-сонця… [Ніна Федорівна] – Ага. Од сходу сонця до заходу плугом скіки обореш, от… і буде свобода. Робіть там собі, шо хочете <…>. І він оце скіки оборав, стіки оце тепер наша земля, ще од царя дарована. [Микола Семенович] – Написав петицію царь і каже: “Хто буде жаліться, хай до мене!” [Ніна Федорівна] – Ага. Хто буде нападать, хай до мене іде! Ну і отож таке діло. І він ото скіки зміг – оборав, і так і сталася Михайлівка… [Микола Семенович] – Цар-пушку… Його до царя не пускали… А він пояс ізняв, і начав цар-пушку мірять… А його за штани і до царя… А йому того і надо…” [10, 263–264].

Із тексту видно, що імпліцитним оповідачем (можливо, і творцем усього наративу) був Микола Семенович, який виступає в ролі цензора і до якого

постійно апелює дружина. Однак уже на рівні трансляції тексту в межах однієї родини, де дружина, очевидно, є носієм епічної прози, бо саме вона надала наративу характеру й форми казки, можна спостерігати процес інтеграції тексту в усну традицію: герой міряє вже не гармату, а ядро, з'являється неймовірна мотивація цієї дії: з'ясувати, чи вміститься воно в кишені тощо.

Водночас, порівнюючи записи початку XIX і початку XXI ст., з'ясовуємо причину, що спонукала до повторної фольклоризації саме цієї коротенької примітки, а не обширних оповідей на козацьку тематику: це кінцевий результат учинку Коржа. Для носія фольклору була важлива ідея, яку розробляли в наративі: завдяки своїй кмітливості запорожець потрапляє на прийом до царя й досягає бажаного.

Отже, упродовж багатьох століть фольклорні наративи про кмітливість та дотепність козаків були й залишились популярними й актуальними в усній традиції Південної України, адже в них опосередковано закладена ідея моральної переваги національного героя над усякого роду окупантами й чужинцями.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Боплан Г. Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наук. думка; Кембрідж (Мас): Укр. наук. інститут, 1990.
2. *Бріцина О.* Українська народна соціально-побутова казка (Специфіка та функціонування). – К.: Наук. думка, 1989. – 151 с.
3. *Еварницький Д.* (*Яворницький Д.*). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч.І., Ч.ІІ: Для ст. шк. віку / Упоряд., передм. М.М.Олійник-Шубравської. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
4. *Запорожская* старина. Издание Измаила Срезневского. – В 2 ч. – Х.: В университетской типографии, 1834. – Ч.1. – Кн.3. – 168 с.
5. *История* о козаках запорожских, как из древних лет зачинались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии сейчас пребывают. – М.: В университетской типографии, 1847. – 35 с.
6. *Надхин Г.* Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи (XV–XVIII веков). – М., 1877. – 69 с.
7. *Новицький Я.* Твори: У 5-ти т. / Упорядкув., передм. та коментарі Л.Іваннікової. – Запоріжжя: ПП "АА Тандем", 2007.– Т.2.
8. *Павленко І.* Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: Буття у просторі та часі: Монографія. – Запоріжжя, 2006. – 244 с.
9. *Українські* записи Порфирія Мартиновича. – К., 1906.
10. *Усна* історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т.7. – 388 с.
11. *Устное* повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 94 с.
12. *Х.Ц.* Задунайские предания // *Киевская* старина. – 1882. – Кн.9. – С. 581-582.

Отримано 2 липня 2015 р. *м. Київ*